تحلیل اجتماعی پول با بررسی نقوش سکه در دوران شاه اسماعیل اول صفوی

ثریا شهسواری[1]

چکیده

ظهور شاه اسماعیل صفوی در صحنهٔ سیاسی ایران در اوایل قرن دهم هجری نقطهٔ عطفی در سیر تحولات تاریخ اجتماعی است. او با ایجاد حکومت متمرکز و اعلام مذهب تشیّع دوازده امامی به عنوان مذهب رسمی، به ایران هویّتی یکپارچه و پایدار بخشید و از سکه به عنوان یک ابزار پیام‌رسان مذهبی و سیاسی استفاده کرد. هدف پژوهش، شناخت نقش اثرگذار پول در گرایش مردم ایران به مذهب تشیع در دوره آغازین صفویه است و بیش از هر زمانی، پول از یک ابزار مطلق و هدف اقتصادی تبدیل به نشانه و ارزش مشروعیت‌بخش می‌شود. از طریق دیدگاه و فلسفهٔ پول زیمل، بررسی پسامدرنیته سکه به عنوان بک پدیدهٔ اجتماعی تام در تاریخ اجتماعی ایران مطالعه می‌شود. روش پژوهش توصیفی – تحلیلی، روش جمع‌آوری داده، استقرایی با بررسی مجموعه سکه‌های دوران شاه اسماعیل اول صفوی براساس وقایع سیاسی و مذهبی مرتبط با آنها، همچنین، تحلیل داده با رهیافت روش‌شناختی دیالکتیکی پیوسته و دوگانه‌گرایی زیمل است. یافته‌های پژوهش گذار از پول ـ ماده به پول ـ نشانه در دوران صفوی را تبیین می‌کند. با انتزاعی شدن کیفیت، سکه ارزش چیزها را فراتر از صورت کمی محض و عددی به عنوان پشتوانهٔ ارزش و واسطهٔ مبادله نمایندگی می‌کند و شکل یک نشانه را برای تبیین ارزش‌های معنوی می‌یابد. در نتیجه، سکه تبدیل به یک پدیدهٔ اجتماعی تام می‌شود که تاریخ سیاسی و اجتماعی عصر آغازین صفوی را روایت و کشکمش‌های قدرت و کسب مشروعیت را بازنمایی می‌کند.

واژگان کلیدی: سکه، پول، سلسلهٔ صفوی، شاه اسماعیل اول، تشیّع، زیمل، فلسفهٔ پول.

Abstract:

Social analysis of money by survey coin motifs during the era of Shah Ismail I Safavid

The appearance of Ismail Safavi in Iran's political scene in the early 10th century is a turning point in the evolution of social history. He gave Iran a unified and stable identity by creating a centralized government and declaring the Twelve Imam Shi'ism as the official religion and used coins as a religious and political Messenger tool. The purpose of the research is to know the effective role of money in the tendency of Iranian people towards Shiism during the Safavid period. In an era where money to convert to a sign and legitimizing value from an absolute tool and economic purpose. Through the Simmel's point and philosophy of money, investigating the postmodernity of coin is studied as a fait social total in the social history of Iran. Research method is descriptive-analytical, the data collection method is inductive by examining the collection of safavid era coins based on the political and religious events related to them, as well as data analysis is with the continuous dialectical methodological approach and Simmel's dualism. It explains the findings of the researcher from money-material to money-symbol in the Safavid era. By abstracting the quality, the coin represents the value of things beyond the purely quantitative and numerical form as a support of value and a medium of exchange and it finds the shape of a sign to explain spiritual values. As a result, the coin becomes a fait social total through which it narrates the political and social history of the Safavid era and represents the struggles of power and gaining legitimacy.

[1] .استادیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور.تهران.ایران.

آدرس الکترونیکی:sry_shahsavari@yahoo.com

Sry.shahsavari@pnu.ac.ir

Keywords: Coins, money, Safavid dynasty, Shah Ismail I, Shiism, simmel, philosophy of money

مقدمه

اگر چه از اعصار گذشته، دلیل اصلی ضرب سکه توسط حاکمان و پادشاهان به عنوان ابزار مطلق با هدف ضرورت تسهیل داد و ستد، و ایجاد رونق اقتصادی در جامعه بوده است، امّا پژوهش‌های تازه نشان می‌دهند که برخی فرمانروایان چگونه علاوه بر این موارد، سکه را به عنوان وسیلهٔ تثبیت قدرت و کسب مشروعیت، تبلیغ افکار و توسعهٔ وحدت دینی و سرزمین به کار می‌بردند و پول برای آنها فراتر از آنچه بود، قابل تأمل شد. سکه در دوران باستان بیانیهٔ رسمی حکومت محسوب می‌شد و به منظور تبلیغ و یا شناساندن نظریه‌های سیاسی و یا مفاهیم ایدئولوژیک هر دوره ضرب می شد. در حکومت‌های اسلامی سکه و خطبه نشان از حکومت مستقل بود. مردم بایست حاکم را به رسمیت شناخته و از او اطاعت می کردند. در دسترس و همگانی بودن سکه ها ،ارزشمندی آنها را برای پادشاهان به نحو چشمگیری افزایش می‌داد. لذا، ضرابخانه‌ها نماد حکومت پادشاهی بود و گاهی ضرابخانه نقش تعیین مرز را داشتند. (مته،۱۳۹۶: ۲۶۴)ضرب سکه و نقش شعارهای سیاسی و اعتقادی بر روی آن، از دوران پیش از اسلام در ایران مرسوم بوده، و پس از ورود اعراب مسلمان به ایران، و در زمان خلفای اموی و عباسی، نقش آیاتی از قرآن کریم بر روی سکّه‌ها نیز معمول گردیده است. نقش شعارهای سیاسی و اعتقادی بر سکه‌های فرمانروایان ایران اسلامی از اولین سلسلهٔ ایرانی‌تبار مستقل، یعنی طاهریان، همراه با آیاتی از قرآن کریم انجام شد و پس از انقراض آن سلسله، همچنان ادامه یافت.(علاءالدینی، ۱۳۹۴)نمونهٔ بارز و تأثیرگذار نقش شعارهای سیاسی و اعتقادی و بالاخص آیات قرآنی بر روی سکه‌ها از زمان تصرّف ایران توسط مغولان و از ابتدای سلطنت هولاکوخان، اهمیّت بیشتری پیدا کرد. او پس از تصرف تمام سرزمین‌های ایران و عراق، و قتل المستعصم‌بالله آخرین خلیفهٔ عبّاسی (۱۴صفر ۶۵۶ه.ق) در بسیاری از شهرهای عراق از جمله بغداد، جزیرةالعمر، ماردین و موصل، اقدام به ضرب سکه نمود. بر روی این سکه‌ها، علاوه بر نام و القاب هولاکو، تاریخ و محل ضرب سکه، متن کامل آیهٔ معروف به «مَن تشاءِ

یا مُلک»،[1] از آیات قرآن کریم (۲۶/۳) نیز نقش بسته بود. (علاءالدینی، ۱۳۹۷: ۳۰-۳۳) نقش این آیه بر روی سکه‌ها، فرمانی لازم‌الاجراء و مورد پذیرش توسط مسلمانان ساکن قلمروی مغولان محسوب می‌گردید. پیامی که بیش از یک صد سال حکومت بر ایران را رقم زد.

سکه‌ها سیاست مذهبی حکومت را نشان می‌داد. ترابی طباطبایی از چندین نوع سکه با شعارهای شیعی پیش از صفویان نام می‌برد که از آن جمله سکه‌ای منسوب به ابومسلم خراسانی مربوط به سال ۱۲۸ه.ق، سکه‌هائی از علویان طبرستان و وهسودان بن محمد کنگری با عبارت «علی خلیفه الله» نقر شده است. بر سکه‌های سلطان محمد خدابنده نیز عبارت «علی ولی الله» منقور است. سکه‌های مربوط به دوران آق قویونلو و قره قویونلو نیز در کنار عبارت‌های شیعی، نام خلفای راشدین در حاشیه به چشم می‌خورد. (ترابی طباطبایی، ۲۵۳۲: ۱۰-۵) اعلام مذهب رسمی حکمرانی صفویان از طریق ضرب سکه مهمترین تصمیم و عامل در تبلیغات مذهبی و ایدئولوژی سیاسی صفویه بود. (شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۴۵) در آغاز سلسلهٔ صفویان، و حکومت شاه اسماعیل اول ضرب مسکوکات مانند گذشته و با طرح‌ها و عبارات سکه‌های پیشین مشابهت داشت و با خط نسخ نقر می‌شد، تنها تفاوت آن با دوران قبل، آوردن شهادتین با نام حضرت علی بر پشت سکه‌ها و آوردن نام دوازده امام و برخی ادعیّه شیعی بر روی برخی از سکه‌ها بود. (قائینی، ۱۳۸۸: ۴۵). اما به تدریج و به ویژه از زمان شاه اسماعیل دوم، به خوشنویسی و زیباتر شدن خطوط روی سکه توجه خاصی شد و سیر تطور از نسخ به نستعلیق کاملاً مشهود است. (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۲۴۳)

سکه در دوره صفویه به عنوان وسیله‌ای برای مبادله اقتصادی، بازتاب و تجلی جنبه‌های مذهبی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و هنری این دوران است. با شروع حکومت صفویه، سکه‌ها به صورت دستی (منگنه‌ایی) و در محلی به نام ضرابخانه با تشکیلات اداری منظم به ضرب می‌رسید و در رأس آن شخصی به نام معیرالممالک قرار داشت. (قایئنی، ۱۳۸۸: ۱۶۸) سکه‌های دورهٔ صفویه از جنس طلا، نقره و مس بود. طلا معمولاً به مناسبت به سلطنت رسیدن و یا فتح و یا پیروزی و عید نوروز به ضرب می‌رسید. سکه‌های نقره و مسی (فلوس[2]) در دادو ستد رواج داشت. سکه‌های مسی توسط حاکمان محلی ضرب می‌شده و عموماً فاقد نام

---

[1] - قُل اَللّهُمَ مَلِکَ المُلکِ تُوءتیِ المُلک مَن تشاءُ و تَنزَعُ المُلکَ مِمَّن تشاءُ و تُعِزُّ من تَشاءُ و تُذِلُّ مَن تشاءُ بِیَدِکَ الخَیرُ اِنَکَ علی کُلِّ شَیءٍ قَدیرٌ. (بگو خداوندا، ای فرمانفرمای هستی، به هر کس که خواهی فرمانروایی بخشی و از هر کس که خواهی فرمانروایی بازستانی و [تویی که] هر کس را خواهی گرامی داری و هر کس را خواهی خوار کنی، [سررشته] خیر به دست توست، تو بر هر کار توانایی . (قرآن کریم،سوره آل عمران ،آیه ۲۶)

[2] .سکه‌های فلوس(مسی) در امور داد و ستد از زمان سلطنت صفویه تا سلطنت ناصرالدین شاه قاجار در جریان بود. از منظر ظاهری و فیزیکی، نقش تصاویر و منقوش بر روی آنها قابل تأمل است.چون فلز مس در مقابل عوامل طبیعی بسیار آسیب‌پذیر است، نقوش سکه‌های مسی به تدریج مخدوش و معدوم شده است (علاء الدینی،۱۳۹۱).

پادشاه هستند. (علاالدینی، ۱۳۹۱ : پیش گفتار)سکه‌های رایج زمان آغازین حکومت صفویه، یک شاهی و دو شاهی بود. هر یک از شهرهای بزرگ دارای ضرابخانه بودند. رابینو از حدود ۶۸ ضرابخانه مرتبط با شاهان صفوی نام برده است. (رابینو، ۱۳۵۳: ۳۳) و در پژوهشی دیگر، تعداد ضرابخانه‌ها برای ضرب سکه نقره ۵۸ و سکه طلا ۲۴ ضرابخانه معرفی شدند. (عقیلی،۱۳۷۷: ۴۲۱) کیفیت و زیبایی تزیین سکه‌های دورهٔ صفوی با استفاده از خط خوش فارسی مورد تحسین عموم منابع و نویسندگان است .(پیگولوسکایا،۱۳۵۴: ۶۲۴). آنچه مسلم است یکی از جلوه‌های زیبایی سکه‌های صفویان، خط خوش هنرمندان است که اشعار زیبا و نام و القاب شاهان و آیات قرآن مجید و محل ضرابخانه و سال ضرب را با هنرمندی، ضرب نموده‌اند.(قایئنی،۱۳۸۸: ۹۱)

بررسی نوشتار روی سکه‌های شاه اسماعیل اول صفوی به عنوان بخشی از جریان و حرکت پویای روی سکه‌ها و نگرش شخص پادشاه و هنرمندان این دوره است. موضوع وحدانیت و نبوت و تأکید بر تشیع (امامت) بخش جدایی‌ناپذیر سکه‌های ضرب شدهٔ دوره شاه اسماعیل اول است. صفویان سنت‌های حکومتی و فرهنگی قدیم ایران را تداوم دادند. اما با ترویج مبانی اعتقادی شیعه دوازده امامی به عنوان مذهب رسمی، هویت متمایزی به مملکت و مردم آن بخشیدند. شاه اسماعیل اول صفوی از کتیبه‌های مذهبی در جهت پیشبرد مقاصد سیاسی خود استفاده کرد. او علاوه برضرب نام خودش بر روی سکه، با نقر جملاتی با محتوای شیعی سعی می‌کرد مشروعیت دینی برای حکومت خودش کسب کند. با این تفکر در سرزمین‌های دور، فراتر از مرزهای حکومتی و در مناطق سنی‌نشین، اقدام به نقر سکه‌هایی با خط و زبان فارسی و شعائر شیعی نمود.[1](ثواقب و همکاران،۱۳۹۶: ۷۶) به طورکلی، تکرار مداوم شعارهای سیاسی و مذهبی از طریق سکه موجب تأثیرگذاری مثبت و پایدار بر تثبیت تشیع در ایران و در دوران دویست و سی سالهٔ فرمانروایی پادشاهان سلسلهٔ صفوی بود.

اگرچه گستردگی و تنوع تحقیقات در خصوص سکه‌های دورهٔ صفویه به صورت کتاب، مقاله و رساله زیاد است، اما بررسی تاریخ اجتماعی با توجه به فلسفه و جامعه‌شناسی پول در مورد نقش سکه‌های شاه اسماعیل اول صفوی و تأثیرات روانی شعارهای منقوش برآنها، هیچ‌گونه تحقیق مستقلّی به عمل نیامده است. پژوهش‌هایی که تاکنون دربارهٔ سکه در دوره صفویه انجام شده، بیشتر به بررسی کلی سکه‌های این دوره، مقوله‌هایی چون شعائر و نقوش سکه‌های دوره صفوی، وزن، عیار، خطوط و محل ضرب پرداخته‌اند. ترابی طباطبایی (۱۳۵۰) ضمن معرفی تعدادی از سکه‌های پادشاهان ایران از سامانیان تا قاجاریه ،تعدادی از سکه‌های پادشاهان سلسلهٔ صفوی را نیز معرفی کرده است، مشیری (۱۳۵۱)، پس از شرح مختصری از تاریخ

[1] سکه ضرب شده از سوی شاه اسماعیل اول در شرق آناطولی (ثواقب و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۶)

صفویه، به معرفی تعداد اندکی از سکه‌های شاه اسماعیل اول پرداخته است. رابینو[1] (۱۳۵۳)، ضمن معرفی تعداد بسیاری از سکه‌های پادشاهان صفوی، اسامی و القاب پادشاهان و شعارهای مذهبی منقوش بر آنها را بیان نموده است که به دلیل عدم آشنایی کامل با زبان‌های فارسی و عربی اشتباهات بسیار زیادی دارد. اسماعیلی، (۱۳۸۵)، پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای شاهان صفوی، سرافراز و آورزمانی (۱۳۷۹) با معرفی اجمالی سکه‌های بسیاری از سلسله‌های حکومتی ایران از هخامنشیان تا اواخر زندیه، نسبت به معرفی سکه‌های پادشاهان سلسلهٔ صفوی نیز اقدام نموده‌اند، اما آنها بحثی دربارهٔ یکپارچه کردن مردم تحت لوای مذهب تشیع برای حفظ تمامیت ارضی ایران سخنی به میان نیاورده‌اند. قائینی (۱۳۸۸)، با ذکر یک مقدمهٔ تاریخی در مورد اصل و نسب خاندان صفوی، به معرفی سکه‌های پادشاهان این سلسله پرداخته است، اما نسبت به تأثیرات مثبت این شعارهای منقوش در تثبیت تشیع در میان مردم اشاره‌ای ندارند. شریعت‌زاده (۱۳۹۰) به شناسایی و معرفی سکه‌های ضرب شده در اسفراین اشاره دارد. ثواقب و امرایی (۱۳۹۵) روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر سکه‌های صفوی را مورد بررسی قرار داده‌اند.پژوهش حاضر متفاوت از پژوهش‌های صورت گرفته بر پایه مولفه‌های جامعه‌شناختی _نشانه در الگوی زیمل به تحلیل اجتماعی متون نقر شده بر روی سکه‌های شاه اسماعیل اول صفوی و مشروعیت بخشی این پدیده بر حکومت صفوی می‌پردازد، که یک بررسی پسامدرنیته مبتنی بر سکه به عنوان بک پدیدهٔ اجتماعی تام در تاریخ اجتماعی ایران است. روش پژوهش توصیفی – تحلیلی، روش جمع‌آوری داده، استقرایی با بررسی مجموعه سکه‌های دوران شاه اسماعیل اول صفوی براساس وقایع سیاسی و مذهبی مرتبط با آنها، همچنین، تحلیل داده با رهیافت روش‌شناختی دیالکتیکی پیوسته و دوگانه‌گرایی زیمل است.

مبانی نظری پژوهش

در این مقاله رویکرد زیمل[2] به اقتصاد پولی مورد توجه قرار گرفته است. هر چند ایده‌های او در مورد اقتصاد پولی و ارتباط آن با تزلزل فرد در عصر پرتلاطم اقتصاد جهانی پدیده‌ای مدرن به شمار می‌رود،[3] در جایی که پول همه چیز است، ابزار، هدف، ارزش مطلق می‌شود و معیاری برای سنجش زندگی جوامع مدرن

[1] - Rabino di Borgo Male

[2]- Simmel

[3] - زیمل بالغ بر ۲۵ جلد کتاب و بیش از ۲۰۰ عنوان مقاله در موضوعات مختلف دارد. در چند سال اخیر چهار مطالعهٔ تازه دربارهٔ زیمل توسط فیتزی (۲۰۱۹)، گودشتاین (۲۰۱۷)، کمپل (۲۰۱۸)، پیتینن (۲۰۱۸) انجام شده است که به بازبینی جامعه‌شناسی وی پرداخته‌اند. اما دیدگاه او دربارهٔ پول در سال‌های اخیر بسیار مورد توجه پست مدرن‌ها بوده است و اندیشهٔ او بارها مورد بازبینی قرار گرفته است. به عبارتی، تحلیل پول در کارهای معاصر، به عنوان موضوع تحقیق جامعه‌شناختی- تاریخی وضعیت قابل قبول‌تری دارد.
Goodstein (2017), Fitzi (2019), Kemple (2018), Baker & Jimerson 1992, Condominas 1989, Ingham 1998, Singh 2000, Zelizer 1992.

است. اما بر خلاف آن در گذشته ارزش، هدف و ابزار بر پول بار شده است، زیرا تمرکز انسان بر فعالیت اقتصادی به تنهایی معنادار نبود و هدف نهایی چیز دیگری بوده است. از همین روست که جامعه‌شناسی پول باید این موضوع را شناسایی کند که چه چیزی انسان‌ها و جوامع را برمی‌انگیزاند که به لحاظ اقتصادی فعال باشند و به چه دلیل به پول برای کسب قدرت و مشروعیت نیاز دارند.

زیمل در پی آشکار کردن نقش هستی‌شناختی پول در جامعه از خلال تحقیق روی ماهیت واقعیتی است که توسط پدیده‌های اجتماعی پیشنهاد می‌شود. (دفلم،[۱] ۲۰۰۳) به گفتهٔ واندنبرگ[۲] او «پول را به عنوان استعاره‌ای از زندگی اجتماعی تفسیر می‌کند» .(واندنبرگ، ۱۳۸۶: ۸۵)اگر چه در جهان مدرن، پول همه جنبه‌های زندگی اجتماعی را شی‌واره می‌کند و ارزش کیفی را به کمیت کاربردی تبدیل می‌نماید. زیمل در اثر بسیار مهم و تحلیلی فلسفه پول[۳] ،پول به مانند یک «پدیدهٔ اجتماعی تام»[۴] قلمداد می‌شود. (واندنبرگ، ۱۳۸۶: ۷) فرهنگ اشیاء را به صورت فرهنگ انسانی مطرح می‌کند. (فریزبی،[۵] ۱۳۸۵: ۲۷۸- ۲۸۸) بنابراین، زیمل نه تنها یک تحلیل جامعه‌شناختی ارائه می‌دهد، بلکه عملکرد و تأثیرات پول در جامعه و درهم تنیدگی روابط اجتماعی و ارزیابی ما با پول را بررسی می‌کند. (پیتینن،[۶] ۲۰۱۰: ۱۱۸) از این رو ناب‌ترین نمونهٔ اشیاء است. (زیمل، ۲۰۰۴: ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۳۰، ۱۶۷، ۱۶۸) که به آسانی در رابطه با مفاهیم بنیادینی چون قدرت، مذهب و مشروعیت قرار می‌گیرد. (پیتینن، ۲۰۱۰: ۱۱۳)

زیمل میان معنای مادی و عملکرد و اهمیت اساسی پول تفاوت قائل می‌شود. این بدان معناست که پول هیچ ارتباط درونی با ارزش مادی آن ندارد. پول نه به دلیل آنچه که هست بلکه به خاطر اهدافی که دارد ارزشمند است. (پیتینن،[۷] ۲۰۱۰:-۱۲۲ ۱۲۱). تکامل پول از ساده به پیچیده در کار زیمل ظاهر شده است. (داچمن،[۸] ۱۹۹۶) و از قیاس‌های مذهبی برای نشان دادن ماهیت غیرشخصی پول استفاده نموده است. (ترنر،[۹] ۱۹۸۶: ۳-۱۰۱)

---

[۱]- Deflem

[۲]- Vandenberg

[۳] - کتاب فلسفه پول در سال ۱۹۰۰ منتشر و در سال ۱۹۰۷ با ۷۰۰ صفحه، تجدید چاپ شد.

[۴] - نخستین بار این اصطلاح را مارسل موس به کار برد و منظور آن است که باید تمام جنبه‌های هر واقعیت اجتماعی مورد مطالعه قرار گیرند؛ از جمله ابعاد ریخت‌شناسی، تاریخی، جغرافیائی، سیاسی، فرهنگی، حقوقی، دینی، اقتصادی، روانی، هنری، ارزش‌ها، هنجارها، پندارها و مانند اینها .

Fait Social Total (M. Mauss)

[۵]- Frisby

[۶] - Pyyhtinen

[۷]-

[۸]- Deutschmann

[۹]- Turner

بر خلاف نقدهای زیمل بر فلسفهٔ پول مدرن، این پژوهش، تأملی است دربارهٔ آنچه میان مردم در بستر فرهنگ و جامعه روی می‌دهد و اینکه چگونه روابط میان مردم و حاکمیت، در واسطه‌ای به نام سکه متمرکز می‌شود و مشروعیت می‌یابد. بنابراین، دو مسئله اول اینکه، چگونه ارزش مذهبی از طریق شیء مطلوبیت می‌یابد؟ و دوم آنکه، چگونه فرمانروا موفق می‌شود پول را فراتر از ارزش اقتصادی آن تبدیل به ابزاری انضمامی و ارزشی سازد. تا آنجا که آنچه را تاکنون از پول به لحاظ تاریخی و اقتصادی می‌دانیم، ماده خامی است که باید به لحاظ جامعه‌شناختی و فلسفی بررسی کنیم تا نتایج روان‌شناختی، اجتماعی، علمی و فرهنگی از آن اخذ شود. در تاریخ عصر صفوی این پول است که به واسطهٔ ارزش و نماد سیاسی‌اش شیءگونه می‌شود. بنابراین، سکه بازنمایی عینی‌شده‌ای از تبادل روابط، کارکردی و وسیله‌ای برای بیان ارزش‌ها است. مسکوکات دوره شاه اسماعیل اول صفوی گذشته از اینکه وسیله ای برای مبادله اقتصادی بود،بازتاب و تجلی دهنده جنبه های مذهبی ،سیاسی،اقتصادی ،اجتماعی و هنری این دوران بود. (قائینی، ۱۳۸۸: ۳۹) یا به تعبیر زیمل پول به عنوان اصل ابزار در همه حوزه‌های زندگی فعال است .(زیمل، ۱۳۹۹: ۱۵۷)و به عنوان یک ابزار عالی برای مطالعهٔ تحولات و تحرکات جامعه و تاریخ است. همانطور که پاپیلود[۱] معتقد است که اشیاء ردیاب‌های عالی روابط اجتماعی هستند. (پاپیلود، ۲۰۰۲: ۹۶)؛ سکه به عنوان یکی از جنبه‌های زندگی بر اشکال کلیدی تجربهٔ مذهبی و ایمان است که به سمت یک روش متمایز، زیملیان برای درک تعاملات بین دین و اقتصاد را در جامعه مطرح می‌سازند.

شاه اسماعیل اول صفوی نقش شعارهای مذهبی تشیع را بر روی سکه‌های خود ضرب کرد و برای بزرگداشت مقام امامت، اسامی کلیه ائمهٔ اطهار شیعه، بالاخص علی ابن ابیطالب را به عنوان یک ضرورت غیر قابل اغماض مذهبی مورد توجه قرار داد. در تمام دوران صفوی توجه به امر هویت‌ساز تشیع دوازده امامی، در مقیاسی گسترده، توسط ضرابخانه‌های شهرهای متعدّد از جمله تهران،تبریز، قزوین، اصفهان، کاشان، قم و.... انجام می‌شد.[۲] در عصر شاه اسماعیل صفوی، سکه شیئی قابل توجه برای گسترش مذهب و ابزاری برای ایجاد وحدت مذهبی است، بنابراین، تبدیل به نشانه می‌شود.

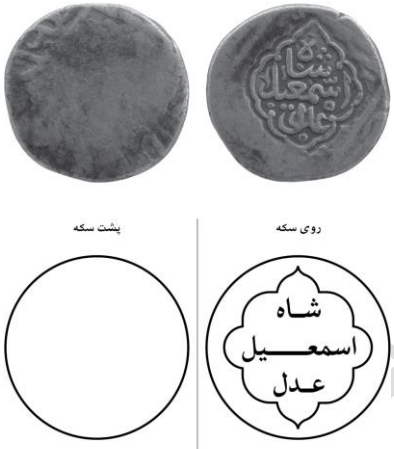
از این رو، مسئلهٔ پژوهش، شناخت نقش اثرگذار پول در گرایش مردم ایران به مذهب تشیع و در نهایت ثبت آن به عنوان مذهب رسمی کشور در زمان شاه اسماعیل اول صفوی است. در دورانی که پول از یک ابزار مطلق و هدف اقتصادی برای اعتماد بخشی اجتماعی و وسیلهٔ داد و ستد تبدیل به عنوان نشانه و ارزش مشروعیت بخش به قدرت صفویان می‌شود. پس، سوال اصلی این است که چگونه و چطور سکه از یک ابزار

۱- Papilloud

۲ -برخی از پژوهشگران، تعداد ضرابخانه‌های دوران صفویه را ۶۷ فقره می‌دانند .(فروغیان، ۱۳۹۵: ۲۸۱؛ عقیلی، ۱۳۷۷)

مطلق تبدیل به ابزاری ارزشی و هویت‌ساز در عصر آغازین صفویان شد؟ قابل ذکر است که که پول فارغ از ارزش ذاتی نوع فلز (طلا و نقره) به خودی خود ارزشی ندارد، بلکه ابزاری برای آسان کردن مبادله کالاها و خدمات است. از این جهت واسطهٔ امر اجتماعی و کلی‌ترین فرم رابطهٔ اجتماعی است. از آنجا که پول حتماً معنا دارد، باید قبول کرد که معنای آن از فرهنگی به فرهنگ دیگر به شدت متغیر است و به این سبب بررسی پول به عنوان بک پدیدهٔ اجتماعی تام ضرورت دارد.

یافته‌های پژوهش

پیدایش حکومت صفویه از منظر سیاسی نقطه عطفی در تاریخ ایران دوره اسلامی است. صفویان موفق به تشکیل حکومت شیعی مذهب شدند که تشیع را نسبت به سایر فرق به چنان قدرت و جایگاهی ارتقاء دادند و سایر مذاهب در برابر آن از رونق افتادند. یکی از ابزارهایی که مؤسس سلسله صفوی برای پیشبرد اهداف خود در این زمینه استفاده کرد. ضرب مسکوکات بود. صفویان، سنت‌های حکومتی و فرهنگی قدیم ایران را تدوام دادند، اما با ترویج مبانی اعتقادی شیعه دوازده امامی به عنوان مذهب رسمی، هویت متمایزی به مملکت و مردم آن بخشیدند که بخشی از این تمایزات تا به امروز نیز باقی مانده است. این ویژگی بر روی نقوش و محتویات مسکوکات این دوره تأثیر گذاشت و سکه‌های ضرب شدهٔ این دوران دارای ماهیت و سبکی خاص گردید. نوشته‌های روی سکه‌ها یک جریان مداوم تاریخ بوده اما در هر دوره تغییرات خاص خود را نیز داشته است. این تغییرات طبیعتاً متأثر از نگرش سیاسی و مذهبی سلاطین و هنرمندانی بود که در امر مسکوکات از قبیل طراحی، شعارها، نقوش دخالت داشتند. بیشتر سکه‌های ضرب شده در ضرابخانه‌های حکومت صفویه دارای سبک و ویژگی خاص سیاسی و مذهبی این دوره است. شاه اسماعیل اول صفوی، ابتدای حکومت فرمان داد که همهٔ مردم باید مذهب تشیع دوازده امامی را به عنوان مذهب رسمی بپذیرند. وی برای تثبیت اندیشه، نوید عدالت را از طریق فرمان به ضرب سکه‌ای ساده با عبارت «عدل شاه اسماعیل» را صادر کرد. (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۵) تاریخ سکه‌های شاه اسماعیل اول صفوی از (۹۱۶-۹۳۳ ه.ق) است .(شاپوریان،۹۶:۱۳۵۱)

شکل ۱- اسماعیل بن حیدر، با وزن ۲,۲۴ و قطر ۱۷ میلی متر

معمولاً سکه‌هایی که به طور رسمی از طرف پادشاهان و فرمانروایان مستقل ضرب می‌شوند، دارای ویژگی‌هایی از قبیل: تاریخ ضرب، محل ضرب، القاب پادشاه و شعارهای مذهبی مورد اعتقاد فرمانروایان و مردم هستند. این سکهٔ خاص (شماره سکه ۱) فاقد همهٔ این ویژگی‌هاست. با توجه به اسناد تاریخی، این سکه بلافاصله پس از پیروزی اسماعیل اول بر سلطان الوند آق‌قویونلو در جنگ شُرور، به منظور تثبیت جایگاه خود در مقام سلطنت ایران، بر روی تعدادی از سکه‌های آن پادشاه که به عنوان غنیمت به دست او افتاده بود،(خواندمیر ،۱۳۵۳: ۴/ ۵۴۵- ۵۴۸) با اهدافی خاص و بسیار هوشمندانه، مجدداً به روش سورشارژ[1] یعنی انگ جدید بر روی سکه‌های پادشاهان قبلی، به نحوی که نام و القاب او به‌کلی محو و نابود گردد، اقدام نموده است. (حسینی، ۱۳۹۹: ۲۰)به نظر می رسد از این نوع سکه به تعداد زیاد ضرب شده و بین سپاهیان و مردم به عنوان تبریک پیروزی اسماعیل بر الوند توزیع گردیده است. به نظر می‌رسد،شاه اسماعیل اول و مشاورانش با ضرب این سکه و ذکر شعار ساده و مختصر، «عدل شاه اسماعیل» توانسته‌اند، نام و القاب پادشاه پیشین را از روی سکه محو کنند و زمینهٔ پادشاهی او را فراهم نمایند تا از طرف مردم مشروعیت پیدا کند؛ و امید و اعتماد به نفس در سپاهیان قزلباش برای پیروزی‌های بیشتر در آینده را ممکن سازد. درج کلمهٔ «عدل»، وعدهٔ برقراری عدالت میان مردم ایران را بشارت می‌دهد و طبقهٔ فرودست جامعه را به سوی خود جلب می‌کند.

در ادوار گذشته، ضرب سکه تابع شرایط خاصی بود که علاوه بر رفع نیاز و تسهیل داد و ستد روزمره، نشان‌دهندهٔ طرز تفکّر و اعتقادات دینی و مذهبی مردم و حاکمان آن سرزمین و معمولاً شعارهای منقوش بر

---

[1]. **اصطلاح سورشارژ** SURCHARGE در زبان فرانسوی به معنای افزایش قیمت و یا افزایش هزینهٔ خدمات، و اختصاصاً در مورد افزایش قیمت تمبرهای پستی به‌کار می‌رود، که توسط ادارات پست دولتی به‌صورت انگ بر روی قیمت‌های قبلی تمبر زده می‌شود. این اصطلاح در سال‌های اخیر در بین سکه‌شناسان و مجموعه‌داران ایرانی به انگ‌هایی اطلاق می‌گردد که در ادوار گذشته توسط یک فرمانروا بر روی سکّهٔ فرمانروای دیگری و یا بر حسب ضرورت بر روی سکّهٔ خودش زده می‌شد، و به این طریق مجوّز رواج مجدّد آن سکّه صادر می‌گردید. اگرچه کاربرد این اصطلاح در مورد سکه، به دلیل عدم تغییر بهای آن بی‌معناست، اما چون به مرور زمان در ایران پذیرفته شده، به‌کار بردن آن اشکالی ندارد. در دانش سکه‌شناسی، امروزه در زبان بین‌المللی (انگلیسی) به این اصطلاح COUNTERMARK گفته می‌شود.(ر.ک به :شهبازی فراهانی،۱۳۸۰: ۶۴-۶۵)

سکه‌ها بر مبنای تفاهم بین این دو لایهٔ اجتماعی استوار بوده است. بنابراین ضرب سکه‌های اوایل سلطنت یک فرمانروای جدید، دارای اهمیت بسیار زیادی بوده و باید شعارهای منقوش بر آنها کاملاً واقع‌بینانه و با رعایت همهٔ جوانب سیاسی، اجتماعی و اعتقادی افراد آن سرزمین هم‌آهنگ باشد. به طوری که ملاحظه می‌شود، به لحاظ کتیبه‌نگاری از ویژگی‌های خاصی برخوردار است، اگرچه در حاشیهٔ روی سکه نام پیامبر اکرم(ص) و همهٔ ائمهٔ اطهار شیعه علیهم‌السلام آورده شده است، اما شاه اسماعیل اول صفوی به درستی می‌داند که اکثر ساکنین شهر تبریز پیرو مذهب تسنّن هستند. بنابراین در یک قاب بزرگ و چشمگیر در وسط سکه، شعار «لااله‌الاالله محمد رسول‌الله» را بدون ذکر عبارت «علی ولی‌الله» آورده است،به‌نظر می‌رسد شاه اسماعیل اول صفوی مصلحت نمی‌داند که در این برههٔ حساس زمانی که هنوز اعتماد همهٔ مردم تبریز را نسبت به خود جلب نکرده، مکنونات قلبی خویش، مبنی بر اعتقاد عمیق بر ولایت حضرت علی علیه‌السلام را برملا سازد.[1] (عالم آرای صفوی، ۱۳۶۳: ۶۴) بدین طریق توانسته است تا حدودی موجبات رضایت خاطر پیروان اهل سنّت شهر تبریز را نیز فراهم کرده باشد.(سیوری،۱۳۷۲:۲۷) از سوی دیگر، در روی دیگر سکه القاب پرطُمطراق، نافذ و جذاب: «السلطان العادل»، «الکامل الهادی الوالی»، «ابوالمظفر شاه اسماعیل بهادرخان بن حیدر الصفوی» (سرفراز؛آورزمانی،۱۳۸۳: ۲۴۴)را ضمن القاء امید به مردم تبریز، خود را به عنوان: پادشاه دادگر، مرشد کامل، هدایتگر، ولی امر مردم و از همه مهم‌تر فرزند بزرگ‌مردی به نام شیخ حیدر صفوی معرفی کرده است. (سکه شماره۲)

[1] .اسکندر بیگ منشی ترکمان در این باره می‌نویسد:« «به دارالسلطنه تبریز رسیده و بر تخت سلطنت پادشاه تملک یافت .شعار مذهب حق اثنی عشری ظهور یافت.فراز منابر به خطبه امامیه و القاب سامیه زینب پذیر گشته،نقوش به کلمه طیبه لا اله الا لله و محمد رسول الله و اسم سامی آن برگزیده آل سکه و آرایش یافت» .(بیگ منشی،۱۳۷۷: ۳/ ۱۶۳)

شکل ۲- اسماعیل بن حیدر، با وزن ۹,۳۲ و قطر ۲۳,۲ میلی متر

سکۀ(شمارۀ ۲) که در واقع اولین سکۀ رسمی ضرب شده با نام، عناوین و القاب کامل شاه اسماعیل اول صفوی پس از جلوس بر تخت سلطنت است، دو ویژگی منحصربه‌فرد وجود دارد که در سکه‌های بعدی او دیده نمی‌شود. اول، ذکر نام پدرش حیدر، به منظور کسب مشروعیت و اعتبار خانوادگی برای خود در ابتدای سلطنت. دوم، خودداری از ذکر شعار بسیار مهم و کلیدی تشیع علی ولی الله، به منظور جلوگیری از شورش احتمالی مردم تبریز، که در آن زمان اکثراً پیرو مذهب تسنن بودند. در سفرنامۀ تاورنیه این موضوع به خوبی به تصویر کشیده شده: «شهریار عالم بر پادشاهی قرار گرفت. خزینۀ الوند پادشاه را به قزلباش قسمت نمود و سکه علی ولی الله زدند و خطبه خواندند. اما قزلباش‌ها گفتند: این شهریار فکری باید کرد در خواند خطبه اثنی عشری، چرا که دویست و سیصد هزار کس در تبریزند و از زمان حضرت تا به حال این خطبه را کسی بر مردم نخوانده و می‌ترسیم که مردم بگویند ما پادشاه شیعه نمی‌خواهیم. (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۱۸۷)

پس از تاجگذاری، نوشتار روی سکه‌های حکومت‌های پیشین از بین نرفت و جملاتی همچون «خلدالله ملکه، بهادر»، «نصر من الله و فتح القریب، ابوالمظفر»، «السلطان العادل غازی» استفاده می‌شد، اما استفاده از جملاتی مانند «الصفوی الموسوی الحسینی» (رابینو، ۱۳۵۳: ۵۳) «ناد علیاً مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی»، «تجده عوناً لک فی النوائب- فی کل هم و غم سینجلی- بعظمتک یا الله یا بنبوتک یا محمد بولایتک یا علی» سابقه نداشت.(ترابی، ۱۳۵۰: ۱۷۴)اما کلماتی مانند «والحسن و الزکی» و «حسبی الله» (رابینو، ۱۳۵۳: ۴۰) پیش از صفویه بر روس سکه‌های محمد الجایتو (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۳: ۲۲۰)، سکه‌های شیخ اویس جلایری، سکه‌های الغ بیگ تیموری و سکه‌های رستم آق قویونلو وجود دارد. (ترابی، ۱۳۵۰: ۱۱۶، ۱۳۲ و ۱۱۵)، همچنین کلمۀ بعون الله که بر روی برخی سکه‌های شاه اسماعیل اول نقر گردید، در دورۀ ایلخانی عبارت بقوه الله به کار می‌رفت به عقیدۀ ترابی برگرفته از واژۀ مغولی «تاگریین کوچوندور» است (ترابی، ۱۳۵۳: ۱۸۵). کلمۀ الکامل، الهادی، الوالی نیز خاص دوران صفویه و متأثر از بینش مراد و مرشد کامل در ساختار مذهبی صفویان است. و در مقابل عبارت «السلطان الاعظم» که در سکه‌های ایلخانی، تیموری و ترکمانان است، بسیار اندک بر سکه‌های شاه اسماعیل نقر شد که احتمالاً بر قدرت دنیوی شاه تأکید می‌کند و بر خلاف دیدگاه شاهان صفویه است .(ثواقب و همکاران،۱۳۹۵: ۷۲)

شکل ۳- اسماعیل اول، با وزن ۹,۲۴ و قطر ۲۳ میلی متر

در سکّهٔ (شمارهٔ ۳)که پس از مدت کوتاهی در سال ۹۰۷ در شهر تبریز ضرب شده است، تغییراتی چشمگیر، ملاحظه می‌گردد. به نظر می‌رسد که در زمان ضرب این سکه، شاه اسماعیل اول صفوی استقلال کامل خود را به دست آورده است. در این سکه بدون احساس بیم و هراس از سوی مردم تبریز، ضمن حذف نام پدر، نه تنها شعار مورد علاقهٔ خود، یعنی عبارت «علی ولی‌الله»را بر روی این سکه می‌آورد، بلکه چهار بار نام علی را در چهارگوشهٔ یک مربع، به منظور نمایش اسامی چهار نفر از ائمهٔ اطهار به طرز بسیار زیبایی به نمایش می‌گذارد.(ترابی،۱۳۵۰: ۱۷۰)

شکل ۴- اسماعیل اول، با وزن ۹,۴۰ و قطر ۲۵,۲میلی متر

شکل ۵- اسماعیل اول، با وزن ۱۸,۸۶ و قطر ۳۰میلی متر

شکل ۶- اسماعیل اول، با وزن ۱۸,۵۴ و قطر ۳۳,۴میلی متر

شکل ۷- اسماعیل اول، با وزن ۹,۳۴ و قطر ۲۴,۶میلی متر

شکل ۸- اسماعیل اول، با وزن ۹,۳۰و قطر ۲۴ میلی متر

شکل ۹- اسماعیل اول، با وزن ۹,۲۶ و قطر ۲۶,۲ میلی متر

سکه‌هایی از سال ۹۱۲ تا ۹۱۶ هجری قمری در شهرهای کاشان، قم، تبریز، گنجه و هرات ضرب شده‌اند (مته و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸). در این دورهٔ زمانی با تثبیت کامل جایگاه سیاسی و اجتماعی شاه اسماعیل،

دیگر هیچگونه ضرورتی برای تغییر در عناوین و القاب پادشاه وجود نداشت، ولی در مورد شعارهای مذهبی منقوش بر سکه‌ها، از لحاظ چیدمان اسامی ائمهٔ اطهار، نسبت به سکه‌های قبلی تغییراتی داده شده که موجب چشمگیرتر شدن طرح هندسی شعارها نسبت به عناوین و القاب پادشاه گردیده است. به عنوان مثال در سکهٔ (شماره ۵)نام پیامبر اکرم و ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام با ذکر القاب آنان، و بشرح زیر نمایش داده شده است. اللهّم صل علی محمد المصطفی، علی‌المرتضی، حسن‌المجتبی، حسین الشهید کربلا، علی زین‌العابدین، محمد باقر، جعفر صادق، موسی الکاظم، علی‌الرضا، محمد تقی، علی نقی، حسن عسکری، محمد مهدی. این‌گونه معرفی پیامبر اکرم و ائمهٔ اطهار در سکه‌های قبلی اصلاً سابقه نداشته است.(ترابی،۱۳۵۰: ۱۷۰) در تعدادی از سکه‌ها به مانند شکل (شمارهٔ ۷ و۹)نقوش و اسامی تغییراتی یافت، به ویژه سکه‌هایی که در مناطق دوردست ضرب می‌شدند، جنبه‌های بصری و محتوای متفاوتی پیدا کردند.(ثواقب و همکاران،۱۳۹۵ :۷۰)

شکل ۱۰- اسماعیل اول، با وزن ۹,۱۷ و قطر ۲۵میلی متر

سکهٔ (شمارهٔ ۱۰)در سال ۹۱۷ (ه. ق) یعنی یک سال پس از پیروزی اسماعیل بر محمدخان شیبانی، معروف به شیبک‌خان ازبک و قتل او در سال ۹۱۶ (ه.ق) و سه سال قبل از جنگ معروف چالداران با سلطان سلیم اول پادشاه عثمانی ضرب شده است. (شریعت زاده،۱۳۹۰: ۲۵۰)در یک طرف این سکه علاوه بر اظهار نام کامل شاه ،از بیتی شعر استفاده شده :

«زرکندهٔ کانست بر او دیده منه بینا نبود دیده که برکنده بود»

این بیت شعر مخاطبی خاص دارد و آن دشمنان شاه پیروزهستند که به پشتوانهٔ زر و قدرتی که از بیگانگان دریافت کرده اند علیه وی دست به اقداماتی می‌زنند. این بیت با پنهان کردن و حذف نام مخاطب به ضمنه اورا تهدید به چشم برکندن میکند و این تهدید مستقیما از طرف شاه ابواالمظفر است. بلاغتی از نوع

تحقیر برای دشمن و بزرگداشتی در اظهار نام برای شاه. همچنین در پشت سکه با ذکر نام ائمهٔ اطهار ایشان را کارگزاران اصلی و پشتوانهٔ پیروزیش خوانده و با نقرعبارت «نادعلیاً مُظهِرالعجایب، تَجِدهُ عَوناً لَکَ فی النّوائِب، فی کُلِّ هَمٍّ و غمٍّ سَینجَلی، بولایتک یا علی یا علی یا علی» .(مته و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۷) سربازان و سرداران سپاهش را تشجییع و تحریک نموده است. به علاوه پیام دیگری را در جهت تهدید سلطان عثمانی و آماده کردن سپاهیان خود برای نبردی بزرگ اعلام داشت. این سکه با همین محتوا از غرب تا شرق ایران بدخشان تا نخجوان در سال ۹۱۸ ضرب شده است.(شریعت زاده،۱۳۹۰ : ۲۵۸) شاه اسماعیل در این سکه (۱۱ و۱۲)، به عنوان سلطان عادل، مرشد کامل و ولی امر مردم متشیع ایران، به مریدان و جنگجویان جان بر کف خود، فرمان می‌دهد که با استعانت از قدرت نامتناهی و فوق بشری علی علیه‌السلام و تحت لوای ولایت با کفایت او، خود را برای نبردی سرنوشت‌ساز، فراتر از آنچه تاکنون می‌پنداشته‌اند آماده سازند و سکهٔ (شمارهٔ ۱۳)، از جمله مسکوکات مسی در این دوران است که نقوش مذهبی ندارد.(علاء الدینی،۱۳۹۱: ۶۹)

شعائر شیعی به عنوان بخش ثابتی ازنوشتار و سیاست شاه اسماعیل اول بر روی سکه های ضرب شده است. همانطور که در سکهٔ (شمارهٔ ۱۴)که در سال ۹۲۱ (ه.ق) چند ماه پس از شکست چالدران در شهر تبریز ضرب شده ،مشهود است ،بر روی این سکه علاوه براستفاده از شیوه های معمول ضرب سکه ، اظهار عبارت «لااله‌الاالله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله» (Catalogue of the coin of shahs of Persia,1887:7,coion13) برای بیان مشروعیت گرفتن حکومتش از آسمان و ذکر اسامی همهٔ ائمهٔ اطهار شیعه به نشان پشتوانه و انتساب خود به خاندان نبوت و پیوستن حکومت به زنجیرهای آسمانی، و آماده سازی و تشجییع مجدد سربازانش عبارت مشهور « نادعلی» را نقرکرده است.سکهٔ (شمارهٔ ۱۴) ،در سال ۹۲۱ هجری قمری، یعنی چند ماه پس از شکست در جنگ چالداران، در شهر تبریز، پایتخت ایران ضرب شده است و بر آن ضمن تکرار شعارهای منقوش بر سکهٔ (شمارهٔ ۷) شعار جدیدی را با عنوان «نصر من الله و فتحٌ قریب»(ترابی ،۱۳۵۰: ۱۷۰)نقر کرده است. این نوشته قسمتی از آیهٔ شمارهٔ ۱۳ سورهٔ صف در قرآن کریم است.(قرآن کریم،۱۳/۶۱) اسماعیل با ضرب این سکه نه تنها به سپاهیانش، بلکه به همهٔ مردم ایران از قول قرآن کریم بشارت می‌دهد که با یاری خداوند پیروزی در دسترس ماست. او به این طریق می‌خواهد قوت قلب و اعتماد به نفس تضعیف شدهٔ ناشی از شکست پیشین را به سپاهیان و مریدانش بازگرداند.و با آوردن و اظهار نام خداوند در کنار نام خودش یقین را در دل آنان استوار سازد و پیروزی را از سوی خداوند به خود نسبت دهد.

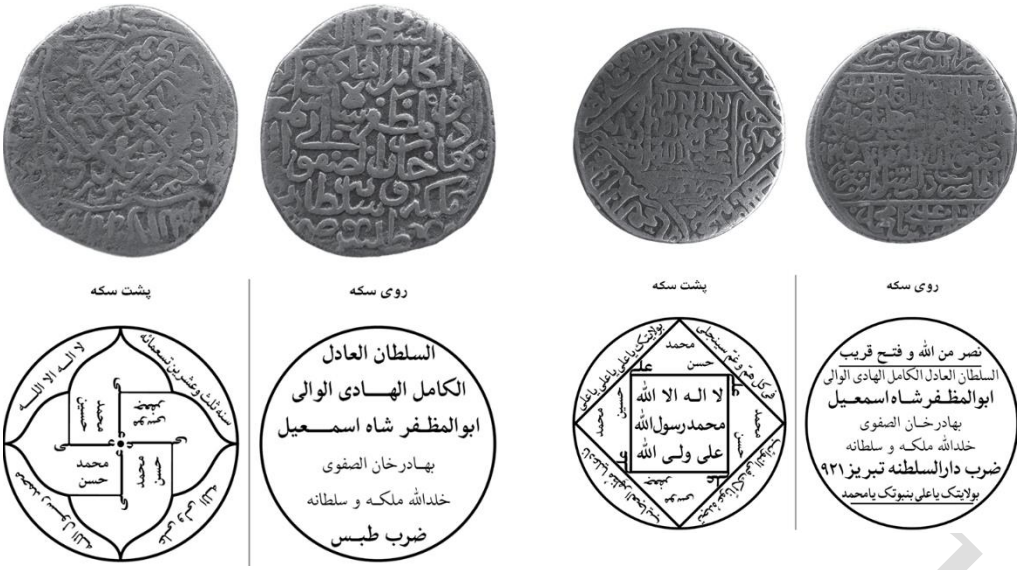
در دورهٔ صفویه به دلیل تمرکز شدید در ساختار سیاسی و اقتصادی حکومت و تخت کنترل بودن ضرابخانه توسط دولت مرکزی، اجازهٔ ضرب مسکوکات به شیوه اهل تسنن داده نشد، گذشته از اینکه بر روی برخی مسکوکات رایج ابتدای دورهٔ شاه اسماعیل اول ،نقوش و شعائر اهل تسنن ظاهر گشت،به این ترتیب می توان سیر موفقیت سیاست مذهبی شاه اسماعیل اول را در قلمرو جغرافیایی ایران امروز و تقلیل پیروان اهل تسنن و در نهایت پذیرش تشیع در میان بیشتر مردم ایران با توجه به شعائر مذهبی روی سکه‌ها مشاهده نمود.

شکل ۱۱- اسماعیل اول، با وزن ۱۰,۱۷ و قطر ۲۴میلی متر

شکل ۱۲- اسماعیل اول، با وزن ۹,۲۷ و قطر ۲۹,۳ میلی متر

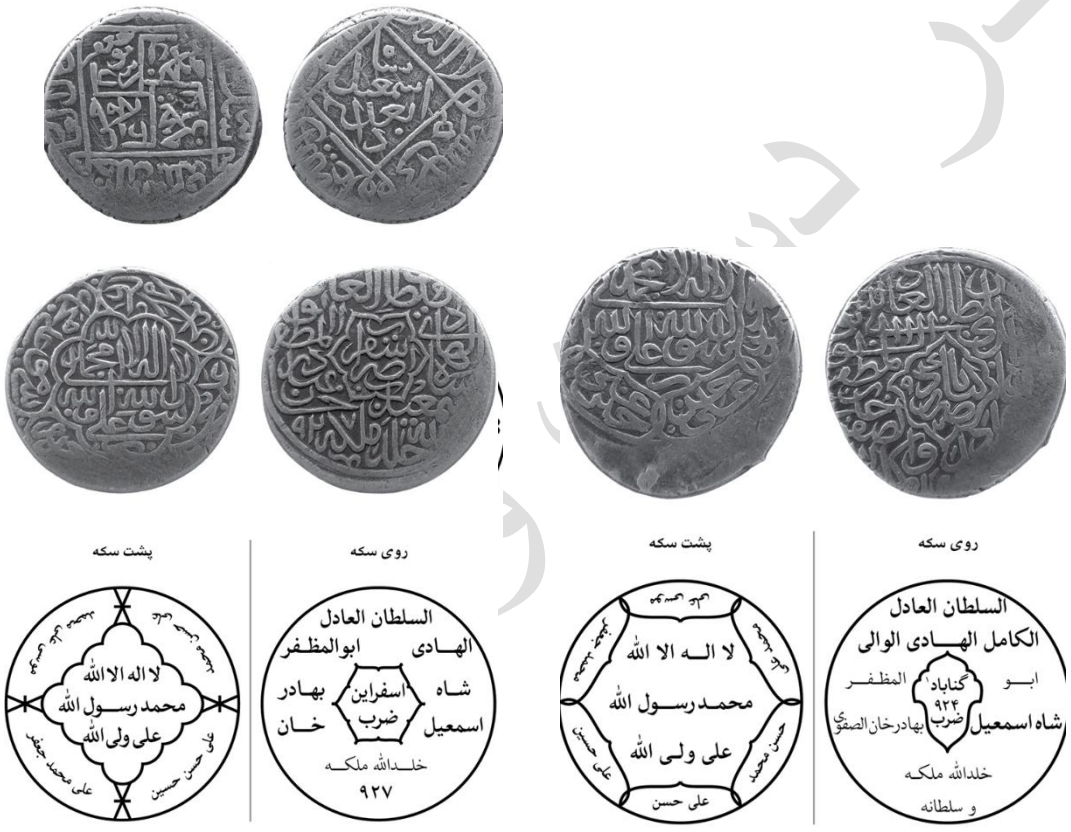
شکل ۱۳- اسماعیل اول، با وزن ۷,۶۲ و قطر ۲۴میلی متر

شکل ۱۴- اسماعیل اول، با وزن ۹,۲۶ و قطر ۲۶,۵میلی متر

شکل ۱۵- اسماعیل اول، با وزن ۴,۲۸ و قطر ۲۲,۲ میلی متر[1]

[1] - تاریخ ضرب سکه ۹۲۳ ه.ق است (عقیلی، ۱۳۷۷)

شکل ۱۶- اسماعیل اول، با وزن ۱۰ و قطر ۲۷,۷ میلی متر شکل ۱۷- اسماعیل اول، با وزن ۴,۴۴ و قطر ۲۵ میلی متر

شکل ۱۸- اسماعیل اول، با وزن ۱۸,۲۸ و قطر ۳۳,۲ میلی‌متر شکل ۱۹- اسماعیل اول، با وزن ۹,۴۰ و قطر ۲۴,۳ میلی‌متر

شکل ۲۰- اسماعیل اول، با وزن ۹,۲۸ و قطر ۲۳میلی متر

به غیر از دو سکهٔ مذکور، سایر سکه‌ها با همان شعارها و در طرح‌های متنوع در تبریز، گناباد، اسفراین، بغداد و... تا پایان دوران شاه اسماعیل اول ضرب می‌شده‌اند. در تهران سکه‌ای از جنس نقره مربوط به سال ۹۳۰ه.ق بدست آمد که در یک طرف عبارت «السلطان العادل الهادی الولی ابوالمظفر بهادرخان الصفوی خلد الله ملکه و سلطانه» و در طرف دیگر، «لااله الا الله/محمد رسول الله/علی ولی الله و علی حسن حسین علی محمد جعفر موسی علی محمد علی حسن» ذکر شده است (ترابی،۱۳۵۰: ۱۷۰)

پس از ضرب این سکه در سال ۹۲۱ه.ق به نظر می‌رسید که در شعارهای مذهبی منقوش بر سکه‌های شاه اسماعیل تا زمان درگذشت او در سال ۹۳۰ ه.ق هیچ تغییری صورت نگرفته باشد. اما سکهٔ بسیار جالبی با ضرب جعفرآباد[۱] از او دیده شده که شعاری منحصربه‌فرد که تا آن زمان بر سکه‌های هیچ‌یک از سلاطین شیعه مذهب ایران دیده نشده است، با عنوان «غلام علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام» «شاه اسماعیل» نقش شده است. شعار منقوش بر این سکه نشان‌دهندهٔ ارادت و سرسپردگی عمیق و مطلق شاه اسماعیل نسبت به حضرت علی علیه‌السلام است. (Catalogue of the coin of the shahs of Persia in ihe Biitish museum printed by order of the trustees, Londen,1887

شکل ۲۱- اسماعیل اول، با وزن ۵,۴۷ و قطر ۲۲میلی متر

پس از درگذشت شاه اسماعیل، پسرش طهماسب اول به سلطنت رسید و خود را بندهٔ شاه ولایت نامید. شعارهای منقوش بر سکه‌های ضرب شده در اوایل سلطنت طهماسب اول کاملاً همانند سکه‌های اوایل پادشاهی پدرش بوده است. در یک طرفِ سکه القاب و عناوین و در طرف دیگر شعارهای مذهبی، دقیقاً مشابه سکه‌های شاه اسماعیل، به شرح: «السلطان العادل الکامل الهادی الوالی»، «ابوالمظفر شاه طهماسب بهادرخان الصفوی»، «خلدالله ملکه و سلطانه» و در طرف دیگر و در وسط سکه، شعارهای مذهبی به شرح: لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله و در حاشیهٔ سکه اسامی ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام مرقوم شدند.(شریعت زاده،۱۳۹۰: ۲۵۸) در اواخر دوران سلطنت بسیار طولانی شاه طهماسب، سال ۹۷۶ و سال ۹۷۸ باز هم همانند

[۱] - شش کیلومتری شهر ورامین واقع است (عقیلی، ۱۳۷۷).

سکه‌های اواخر سلطنت پدرش در یک طرف سکه مشابه همان شعارهای اواخر سلطنت شاه اسماعیل اول، یعنی «غلام علی ابن‌ابیطالب علیه‌السلام»، «شاه طهماسب الحسینی» نقش بسته است. (سرفراز؛آورزمانی؛،۱۳۸۳: ۲۴۵)پس از دوران سلطنت این دو پادشاه، هم القاب و عناوین و هم شعارهای مذهبی بقیهٔ پادشاهان صفوی، همه در جهت اعتقاد راسخ این پادشاهان به مذهب تشیع اثنی‌عشری، و خضوع و خشوع آنان در برابر حضرت علی علیه‌السلام و دیگر ائمهٔ اطهار شیعه بوده است. (ترابی،۱۳۵۰: ۱۸۱)

همانطور که بیان شد، در دوران صفوی میان فرهنگ عینی و ذهنی تمایز و تجانس دیده می‌شود. فرهنگ عینی در برگیرندهٔ تمامی‌ساخته‌های انسانی اعم از مادی و غیر مادی به مانند فنون ضرب سکه و استفاده از آن در گسترش تشیع، است، جایی که آرمان‌های دینی رویدادهای سیاسی را در اوان دوران صفوی برجسته می‌سازد. اندیشه و عقاید مذهبی به واسطهٔ دست‌ساخته‌ها هویدا می‌گردد. به عبارتی، ارزش‌های ذهنی، از طریق پول عینی می‌شوند، نه از آن جهت که امکان خرید و کسب منفعت را تسهیل می‌کند، بلکه از آن روی که ارزش‌هایی مانند مذهب تشیع، قدرت صفوی و مشروعیت حاکم در سکه‌ها منعکس می‌شوند.

بررسی سکه‌ها گذار از «پول ـ ماده» به «پول ـ نشانه» در دوران آغازین صفوی را تبیین می‌کند. هر چند ویژگی عملکردی پول به عنوان پشتوانهٔ ارزش و واسطهٔ مبادله است اما با انتزاعی شدن کیفیت چیزها، سکه موفق می‌شود ارزش چیزها را فراتر از صورت کمی محض و عددی، نمایندگی کند. بی‌اعتنا به ارزش مادی‌اش، سکه صورت نمادین محض برای دنیای مادی پیدا می‌کند، و شکل یک نشانه را برای تبیین ارزش‌های معنوی. می‌یابد عملکردی که با توسعهٔ دنیای مدرن از آن فاصله گرفته است.

سکه در تبلیغ تشبع دوازده امامی، در دوره شاه اسماعیل اول صفوی، به عنوان یک معادل عمومی، تمام ارزش‌ها و معانی را بیان می‌کند و خود هیچ کدام را ندارد. فاقد هرگونه فردیت یا ویژگی‌های ذاتی است. خنثی و یک شکل خالی است، اما خود تبدیل به یک پدیدهٔ اجتماعی تام می‌شود که می توان تاریخ سیاسی و اجتماعی عصر شاه اسماعیل اول صفوی را از خلال آن روایت کرد. و کشکمش‌های قدرت و کسب مشروعیت رابه واسطهٔ این سکه‌ها بازنمایی می‌شود.

نتیجه‌گیری

تحولات گذشته در زمینه امور پولی همانا با قدرت پول در دست دولت ملازم بوده و به مانند دیگر جنبه‌های پدیده‌های اجتماعی قرن‌ها تغییر و تحول به خود دیده است. در ارتباط بین ارزش و پول به این موضوع پرداختیم که چگونه سکه در دوران شاه اسماعیل صفوی به شیئی فراتر از مادی خود تبدیل می‌شود. در حالی‌که ارزش مادی روی عینی سکه است، (ارزش متجاوز از مرزهای اجتماعی و واقع‌گرایی فردی) ولی از

میان پول است که ارزش‌های ذهنی عینیت می‌یابند،در جهان مدرن، تنها در پول است که هر ارزش ذهنی می‌تواند متظاهر شده و بیانی عینی پیدا کند، اما در تاریخ اجتماعی ایران، سکه حکم راوی یا رسانندهٔ پیام را دارد، یعنی ارزشی بسیار بالاتر و متفاوت‌تر از آنچه پول را تبدیل به ابژه می‌کند.

نظریهٔ ارزش در درجهٔ اول به اقتصاد تعلق داشت، اما معنای ضمنی بیش‌تر این آثار مستقیماً جامعه‌شناختی است. زیمل استدلال می‌کند که گذر به مبادلهٔ پولی که جانشین اقتصاد مبتنی بر معاملهٔ پایاپای شده است نتایجی به مراتب وسیع‌تر دارد. پول به‌طور حتم بازرگانی و دادوستد را آسان می‌کند، اما ضمن آن، انواع روابط اجتماعی‌ای که تفوق اقتصادی پولی ایجاد کرده است را هموار می‌سازد. در عصر شاه اسماعیل اول صفوی سکه که در مالکیت اقتصادی، جنبه‌ای غیرشخصی[1] می‌یابد، وسیلهٔ کسب قدرت و مشروعیت پراکنی در قلمروی سرزمینی می شود

در تاریخ عصر صفوی این پول است که به واسطهٔ ارزش و نماد سیاسی‌اش شیءگونه می‌شود. بنابراین، سکه بازنمایی عینی‌شده‌ای از تبادل روابط، کارکردی و وسیله‌ای برای بیان ارزش‌ها است. مسکوکات دوره شاه اسماعیل اول صفوی گذشته از اینکه وسیله‌ای برای مبادلهٔ اقتصادی بود، بازتاب و تجلی جنبه‌های مذهبی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و هنری این دوران نیز بود. در بررسی شعارهای شیعی منقوش بر سکه‌های ضرب شده توسط پادشاهان صفوی، وجوه بارز و مشترکی ملاحظه می‌گردد که با گذشت زمان اثرات آنها در فرهنگ عمومی ایرانیان نهادینه شده و به مرور ایام موجب تثبیت و گسترش پیوسته و بی‌وقفهٔ مذهب و تمرکزگرایی جدید در میان آحاد مردم گردیده است. این وجوه مشترک را می‌توان به شرح زیر بیان کرد.

۱ـ آوردن شعار علی ولی‌الله بر بسیاری از سکه‌های عصر شاه اسماعیل اول صفوی با هدف یکپارچگی دینی و ایجاد نهادهای مذهبی مرتبط با آن به گونه‌ای که در عصر شاه عباس، اصفهان قطب تشیع شد.

۲ـ آوردن اسامی دوازده امام شیعه، بر روی بسیاری از سکه‌ها با هدف تأکید بر نوع مسلک تشیع و تمایز آن از زیدیه و اسماعیلیان.

۳ـ ذکر عبارت: غلام علی ابن ابیطالب علیه‌السلام از طرف شاه اسماعیل اول بر روی سکه‌ها، که باعث احساسی شدن تشیع سیاسی شد. و در دوران بعدی به اشکال دیگری تکرار شد مانند: عبارات: کلب آستان علی علیه‌السلام و همچنین کلب درگاه امیرالمومنین، از طرف شاه سلطان حسین یا عبارت: بنده شاه ولایت از طرف شاه عباس اول، شاه سلطان حسین و دیگران برای کسب مشروعیت از سوی مردم نواحی مرکزی ایران.

[1] - Impresonality

۴- استفاده از آیات و ادعیه در برخی سکه‌ها که مصادف با وقایع تاریخی مانند نبرد با ازبکان و جنگ با عثمانیان است. عملاً صفویان اختلافات مذهبی با همسایگان را به جنگ کشاندند. این‌گونه اقدامات پادشاهان صفوی، موجب انسجام و یکپارچگی مذهبی ایران، یعنی پذیرش مذهب تشیّع اثنی‌عشری در برابر همسایگان سنی‌مذهب شرقی و غربی ایران (ازبکان و عثمانی) بوده است. در حقیقت در آن برههٔ حساس تاریخی، حفظ استقلال و تمامیت ارضی ایران در برابر حکومت قدرتمند و متعصب عثمانی که تا آن زمان تمام کشورهای اسلامی خاورمیانه را بجز ایران به تصرف خود درآورده و داعیهٔ تشکیل خلافت جهانی اسلامی را در سر می‌پرورانید، دستاوردی بسیار ارزشمند برای سلسلهٔ صفوی و ایران بود و صفویان توانستند از طریق مذهب این اقتدار و مشروعیت را حفظ کنند.

منابع

اسماعیلی، صغری (۱۳۸۵). ***پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای شاهان صفوی***، تهران: پژوهشکدهٔ زبان و گویش.

خواندمیر، غیاثالدین بن همام الدین الحسینی (۱۳۵۳)،***حبیبالسّیر فی اخبار افراد بشر***، ۴ جلد،مقدّمه به قلم استاد جلالالدین همایی، تصحیح متن زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی،تهران، انتشارات کتابفروشی خیّام، چاپ دوم به طریق افست در چاپخانه گلشن.

پیگولوسکایا،ن.و.(ودیگران)(۱۳۵۴). ***تاریخ ایران از دوران باستان تا سده هجدهم میلادی***، ترجمهٔ کریم کشاورز،چاپ چهارم، تهران، پیام.

تاریخ عالم آرای صفوی(۱۳۶۳)[مولف ناشناس]به کوشش یدالله شکری،چاپ دوم،تهران،اطلاعات..

تاورنیه،ژان باتیست،(۱۳۳۶) ***سفرنامهٔ تاورنیه***، ترجمهٔ ابوتراب نوری، چاپ دوم، اصفهان، سنایی.

ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۵۰). سکه‌های شاهان اسلامی ایران، ***نشریهٔ شمارهٔ ۵ موزهٔ آذربایجان***، تبریز.

ترابی طباطبایی، سیدجمال (۲۵۳۵). ***سکه‌های آق قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران***، تبریز، ادارهٔ کل موزه‌ها.

ترکمان، اسکندربیک (منشی)،(۱۳۸۷). ***تاریخ عالم‌آرای عبّاسی***، ۳ جلد،به اهتمام و تنظیم ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

ثواقب، جهانبخش؛ شهیدانی، شهاب؛ امرایی، سیاوش (۱۳۹۵).« روند دگرگونی نقوش و شعائر مذهبی بر روی سکه‌های دورهٔ صفوی»، ***نشریهٔ تاریخ نامهٔ ایران بعد از اسلام***، ۱۲: ۶۳ -۱۱۱

حسینی فسایی، حاج میرزاحسن (۱۳۶۷)، ***فارسنامهٔ ناصری***، تصحیح و تحشیهٔ دکتر منصور رستگار فسایی، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.

رابینو، دی بورگوماله، هـ . ل. (۱۳۵۳). ***آلبوم سکّه‌ها، نشان‌ها، و مهرهای پادشاهان ایران (از سال ۱۵۰۰ تا ۱۹۴۸ میلادی)***، به اهتمام محمد مشیری. تهران: مؤسسهٔ سکه‌شناسی ایران با همکاری مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر.

زیمل، گئورگ (۱۳۸۷). ***مقالاتی درباره تفسیر در علم اجتماعی***، ترجمهٔ شهناز مسمی‌پرست. چاپ اول، تهران: شرکت سهامی‌انتشار.

زیمل، گئورگ (۱۳۹۹). ***فلسفه پول***، ترجمهٔ شهناز مسمی‌پرست، چاپ سوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.

سرافراز، علی‌اکبر و آورزمانی، فریدون (۱۳۷۹). ***سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه***، تهران: انتشارات سمت،

سیوری، راجر (۱۳۹۷). ***ایران عصر صفوی***، ترجمهٔ کامبیز عزیزی، چاپ بیست و نهم، تهران: نشر مرکز.

شاپوریان،رضا (۱۳۵۱)«نقش سکه های صفویه»،مجله خرد و کوشش،شماره ۱۰ ،آذر،صص ۱۱۲- ۹۴.

شریعت‌زاده، سید علی اصغر (۱۳۹۰). ***سکه‌های ایران زمین***، مجموعه سکه‌های موسسهٔ کتابخانه و موزهٔ ملی ملک از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی، تهران: انتشارات پازینه.

علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۴). ***سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان***، تهران: میردشتی.

علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۷). ***سکه‌های ایران: دوره گورکانیان (تیموریان)***، تهران: پازینه.

علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۱). ***سکه‌های مسی ایران، فلوس دوره‌های صفوی تا قاجار***، تهران: یساولی.

عقیلی، عبدالله (۱۳۷۷)، ***دارالضرب‌های ایران در دورهٔ اسلامی***، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

عقیلی،عبدالله(۱۳۸۹)پول وسکه ،تنظیم وبازبینی علی بهرامیان،تهران،مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی،مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی،کتابخانه مرکز.

قائینی، فرزانه (۱۳۸۸). ***سکه‌های دورهٔ صفویه***، تهران: انتشارات پازینه.

قرآن کریم

فروغیان، صدیقه (۱۳۹۵). ***موزهٔ بانک سپه***، تهران: ادارهٔ کل روابط عمومی بانک سپه.

فریزبی، دیوید و سهیر، درک (۱۳۷۴). ***جامعه***، ترجمهٔ احمد تدین و شهین احمدی، چاپ اول، تهران، نشر آران.

فریزبی، دیوید (۱۳۸۵).***گئورگ زیمل***، ترجمهٔ جواد گنجی. چاپ اول، تهران: نشر گام نو.

مته، رودی؛ فلور، ویلم و کلاوسون، پاتریک (۱۳۹۶). ***تاریخ پولی ایران از صفوی تا قاجار***، ترجمهٔ جواد عبّاسی، چاپ اول، تهران: نشر نامک.

مشیری، محمد (۱۳۵۱). ***سکه‌های شاه اسماعیل اول***، تهران: انتشارات گوتنبرگ.

واندنبرگ، فردریک (۱۳۸۶). **جامعه‌شناسی گئورگ زیمل**، ترجمهٔ عبدالحسین نیک‌گهر، چاپ اول، تهران: نشر توتیا.

Deflem, M. (2003) The Sociology of Sociology of Money, ***Journal of Classical Sociology***, 3(1): 67-96.

Deutschmann, C. (1996) Money as a Social Construction: On the Actuality of Marx and Simmel, ***Thesis Eleven*** 47: 1–19

Kemple, T.M. (2018) ***Simmel***, Cambridge: Polity.

Lane-Poole, Stanley. (2015) ***Coins of the Urtuki Turkumans, International Numismata Orientalia***, . (1875) London: White Press.

Papilloud, A. (2002) Critical Relations. Anthropology of Exchange in Georg Simmel and Marcel Mauss , ***Simmel Studies*** 12(1): 85–107.

Poole, Reginald Stuart (1887), ***Catalogue of coins of the shahs of Persia in the British museum***, London: Order of the Trustees.

Pyyhtinen, O. (2010) ***Simmel and the Social, University of Turku***, Finland. algrave MacMillan, Basingstoke.

Pyyhtinen, Olli. (2018) ***The Simmelian Legacy: A Science of Relations***, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Simmel, G. (1983 [1886]) ***Das Geld in der modernen Kultur. In: Dahme H-J and Rammstedt*** (eds) Schriften zur Soziologie Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Simmel, Georg. (1998) On the Sociology of the Family, ***Theory, Culture & Society***, 15. (3-4) 283-293.

Simmel, G. (2004) ***The Philosophy of Money***, In: Frisby, D., Bottomore, T. (Eds.). Routledge, London.

Turner, B,S. (1986) Simmel, rationalisation and the sociology of money, ***The sociological Review***, 34(1), 93-114.

− Catalogue of the coin of the shahs of Persia in ihe Biitish museum printed by order of the trustees, Londen,1887.

در دست ویرایش